

(1918-1920-ci illər)

(Qısa tarixi tədqiqat)

Tiflis mühiti (Bəsit dövr) (28 may - 16 iyun 1918-ci il).

1918-ci ilin yazında Zaqafqaziya Seymində böhran olduqca şiddətlənmişdi. Bunun əsas səbəblərdən biri həmin il martın 29-31-də S.Şaumyan və erməni-millətçi "Daşnaksütyun" partiyasının Bakıda və Azərbaycanın qəzalarında törətdikləri soyqırımı idi. Belə ki, Bakı XKS və erməni milli birləşmələrinin silahlı qüvvələri təkcə Bakıda 10 mindən çox, ümumiyyətlə isə, bütün Azərbaycanda on minlərlə azərbaycanlı və müsəlman əhalisini qırmış, qətlə təhvil vermişdilər. Bu, Tiflisdə Zaqafqaziyanın ali hakimiyyət orqanı olan Seymdəki müsəlman - Azərbaycan (Müsəvat) fraksiyasının dərin qəzəbinə düçar olmuşdu. Gürcü (məşəvik) və erməni (daşnak) fraksiyaları ilə də şiddətli daxili ziddiyyətlər, xüsusilə ərazi məsələləri üstündə münaqişələr suveren Zaqafqaziya Federasiyasının və Seymin tezliklə süqutuna gətirib çıxardı. 1918-ci il mayın 26-da Seymdən çıxan gürcü deputatlar müstəqil Gürcüstan Respublikası yarandığını elan etdilər. Mayın 27-də Seymdəki 44 nəfər azərbaycanlı deputat Tiflisdə sabiq Qafqaz canişini Qrandükün vaxtilə oturduğu sarayda Milli Şurada birləşdilər və ertəsi gün - mayın 28-də Şərqdə yeni respublikanın - müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) yarandığını elan etdilər. Həmin gün axşam xalqımızın azadlığı uğrunda böyük istiqlal fədailərindən biri, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş, Rusiyada II və III Dövlət Dumasının üzvü, görkəmli ictimai-siyasi xadim, Zaqafqaziya Seyminin üzvü, Zaqafqaziya Federativ Respublikasının ədliyyə naziri olmuş, böyük nüfuzlu malik, partiya mənsubiyyəti üzrə bitərəf Fətəli xan Xoyski (1875-1920) başda olmaqla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Birinci Koalisiyalı Müvəqqəti Milli Hökuməti yaradıldı. F.Xoyski ilk Baş nazir (rəisi-vükalə) və eyni zamanda ilk daxili işlər naziri (28 may - 16 iyun 1918) oldu. F.Xoyski bütün müsəlman Şərqudə dünyəvi təməl üzərində qurulmuş ilk parlament idarə üsullu, demokratik respublika kimi yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınmasında və gələcək istiqlaliyyətinin qorunmasında mühüm rol oynadı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 5 hökumət kabinetindən üçündə Nazirlər Şurasının sədri olan F.Xoyskinin təşəbbüsü ilə 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı Türkiyəsi ilə "Dostluq və əməkdaşlıq haqqında" müqavilə bağlandı.

Mayın 30-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığını elan edən 6 maddədən ibarət "İstiqlal Bəyannaməsi" Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyskinin imzası ilə dünya ölkələrinin paytaxtlarına və dövlət başçılarına Cənubi və Şərqi Zaqafqaziya müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıldığı, onun siyasi idarə quruluşu formasının parlamentə malik bir respublika, fəaliyyətinin əsaslarının demokratik prinsiplər olduğu barədə teleqrafla bəyan edildi.

Birinci Müvəqqəti Milli Hökumət 9 nazirlikdən ibarət yaradılmışdı. Həmin nazirliklərdən ən mühümlərindən birincisi, yeni yaranmış müstəqil dövlətimizin bel sütunu - müstəqil Daxili İşlər Nazirliyi (DİN) idi. Müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk daxili işlər naziri, eyni zamanda Baş nazir olan F.Xoyskinin o zaman baş nazir və dal t.-2018.-2 may.-S.5.

AZƏRBAYCAN POLİSİNİN YARANMA TARİXİ VƏ TƏŞƏKKÜLÜ

eyni zamanda daxili işlər naziri vəzifəsini də öz üzərinə götürməsi Qərbi Avropa modeli idi. Baş nazirin eyni zamanda daxili işlər naziri vəzifəsini öz üzərinə götürməsi o vaxtkı mürəkkəb şəraitdə həmin nazirliyin olduqca məsuliyyətli qurum, ali inzibati icraedici hüquq-mühafizə orqanı sayılması və onun üzərinə düşən çətin vəzifələrlə əlaqədar idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olduğu dövrdə əsl anarxiya hökm sürürdü. Belə bir zamanda gənc dövlətin ilk tədbirlərindən biri məhz anarxiyaya son qoymaq və ciddi qayda-qanun yaratmaq idi. Bu işdə isə yeni yaradılmış DİN və onun polis orqanlarının rolu çox önəmli idi.

Mənbələr və hüquqi sənədlər təsdiq edir ki, Tiflisdə rəsmən 1918-ci il mayın 28-də müstəqil nazirlik kimi təsis edilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Nazirliyi də, digər nazirliklər kimi ertəsi gün, yəni mayın 29-da fəaliyyətə başlamış, şübhəsiz, onun ilkin strukturları və aparatlarının təşkili getmiş, həmçinin öncə ilkin vəzifələri müəyyənləşmişdi. Bu vəzifələr xüsusilə ilk dövrlərdə çar Rusiyası DİN-in (1840-1917) polis-jandarm sisteminin tarixi təcrübəsinin və ənənəsinin həyata keçirdiyi başlıca vəzifələrin, demək olar ki, eyni idi. Bu vəzifələr yerli xüsusiyyətlərdə nəzərə alınmaqla daxili işlər naziri F.Xoyskinin rəhbərliyi altında hazırlanmış Azərbaycan Cümhuriyyəti DİN-in ilk Əsasnaməsində əksini tapmışdı. Baş nazir və eyni zamanda bir daxili işlər naziri, həm də hüquqsünas kimi F.Xoyski çar Rusiyasının və Osmanlı Türkiyəsinin polis sistemində, fəaliyyət təcrübəsinə bələd idi.

Müstəqil Azərbaycan Polisinin yaranması və təşəkkülü tədrici bir proses idi. Əldə qalmış məhdud tarixi mənbələr və sənədlər sübut edir ki, Birinci Müvəqqəti Milli Hökumət Kabineti dövründə bizim klasik anlamda başa düşdüyümüz Azərbaycan Polisinin nizami orqanlarının yaranması barədə qanunvericilik aktları cüzdür. Çünki, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, kommunistlər və əsasən də hakimiyyətdə yüksək vəzifə tutan bolşevik erməni nümayəndələri (A.Mikoyan, Sarkis (Danilyan), L.Mirzoyan, X.Qriqoryan, R.Markaryan və s.) AXC-nin, xüsusilə DİN-in sənədlərini bilərəkdən məhv etmişlər. Başqa dövlətin (Gürcüstanın) ərazisində Azərbaycan Polisini yaratmaq, inkişaf etdirmək və təkmilləşdirməyə o zamankı tarixi mühitdə sadəcə imkan olmamış, bu proses hələ zəif getmişdir. Odur ki, Tiflis mühitində polisdə nə mükəmməl təşkilat, nə də ki, nizami strukturların əməli yaradılması ləng gedən bir proses idi. Mənbələr və tarixi faktlar göstərir ki, Azərbaycan Polisinin yaranması barədə ilk normativ qanunverici aktlar Birinci hökumət kabineti Gəncəyə köçdükdən sonra mümkün olmuşdur.

Gəncə mühiti (ilkin -yaranma dövrü)(17 iyun-15 sentyabr 1918-ci il).

Gürcüstanın münasibətinin soyuqlaşması və onun ərazisini tərk etməyi andırması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Birinci Milli Hökumətini cəmi 20 günlük fəaliyyətdən sonra 1918-ci il iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçməyə sövq etdi (hökumət əvvəlcə Baş nazir F.Xoyskinin ata evinə, sonra Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının (indiki binasına köçmüşdü - İ.Ə.). Gəncədə yeni əlverişli tarixi şərait varıdsada, ancaq real hakimiyyət hələ Cəbrayıl-Qazax-Göyçay marşrutu ilə Gəncəyə 300 nəfərlik qüvvə ilə köməyə gəlmiş (7-9 iyun 1918-ci il) Qafqaz İslam Ordusunun komandanı, Türkiyənin hərbi naziri, general-leytenant Ənvər paşanın (İsmayıl Əhməd) ögey qardaşı, Rumelili hərbi Əhməd Tofiq Paşanın oğlu, tum general (general-leytenant) Faruq Mustafa Nuru Paşanın (1889, İstanbul - 2 mart 1949, İstanbul) əlinde idi. Hökumətin köçməsinin ertəsi günü - iyunun 17-də Gəncə qubernatorunun binasında, gündüz saat 12-14 arasında keçirilən iclasda Azərbaycan Milli Şurası buraxıldı və İkinci Hökumət Kabineti (17 iyun - 7 dekabr 1918-ci il) yaradıldı. Yeni hökumətin başında bu dəfə də F.Xoyski durdu. Hökumətin təşkilində o zaman Nuru Paşanın siyasi işlər üzrə müşaviri, Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri və xadimi Əhməd bəy Ağaoğlunun (1869, Şuşa - 1939, Malta) məsləhətləri mühüm rol oynadı. Hökumət özünün ilk qapalı iclasında o zamankı mövcud qanunların hələlik saxlanması barədə qərar qəbul etdi.

İkinci hökumət kabineti 12 nazirlikdən ibarət təşkil olundu. Nazirlərdən 6 nəfəri 1-ci hökumət kabinetinin üzvü, digər 6 nəfəri isə yeni nazir seçilən şəxslər idi. Bu kabinetdə daxili işlər naziri (17 iyun - 7 dekabr 1918-ci il) o zaman böyük hörmətə malik, öz fəaliyyəti ilə neft sənayesində ad çıxarmış, Almaniyada ali təhsil almış mühəndis, poliqlot (6 dil - ingilis, alman, fransız, rus, gürcü və erməni dillərini bilən), görkəmli ictimai-siyasi xadim Behbud xan Cavanşir (1877-1921) oldu. Daxili İşlər Nazirliyi hökumətin 18 iyun 1918-ci il tarixli ayrıca qərarına uyğun olaraq iyunun 19-dan əməli fəaliyyətə başladı. Ölkədə daxili sabitliyi və hüquq normalarına riayət edilməsini təmin etmək, milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların həyatını, əmlakını və hüquqlarını qorumaq, cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq, milli ordu, təhlükəsizlik qüvvələri ilə bərabər, ərazi bütövlüyümüzə və suverenliyə zərər qəsd etməyə cəsarət göstərə biləcək hər hansı təcavüzkar qüvvələrə qarşı mübarizə aparmaq üçün nizami polis orqanlarının yaradılması ən ümdə ilkin vəzifələrdən biri idi. Pasport, Viza və Qeydiyyat işləri, əcnəbi vətəndaşların və təbəələrin qeydiyyatı, yoxlanması, VVAQ və nikah məsələləri, hərbi təlim görmüş şəxslərdən kadr ehtiyatı hazırlamaq, Azərbaycan Ordusu sıralarına yeni çağırışçıların toplanması, hərbi çağırışdan boyun qaçıranlar və fərarilərlə mübarizə, tor-

paqlarımızı qoruyacaq sərhəd qüvvələrinin yaradılmasında iştirak, siyasi partiyalara, fəhlə partiyalarına, milli komitələrə və ictimai təşkilatlara, mədən-zavod komitələrinə, həbsxanalara, mətbuata, poçt-teleqrafa, yol-tikinti və təsərrüfat, sanitariya və abadlıq işlərinə, ticarət müəssisələrinə nəzarət, dini təşkilatları və cəmiyyətləri qeydə almaq, milli ədavət törədilməsinin qarşısını kəsmək, həmçinin bütün siyasi, hüquqi normativ aktların və sənədlərin yaradılmasında iştirak etmək və s. AXC DİN və Polisinin əlavə və dolaylı vəzifələri sırasına daxil idi.

Gəncə mühitində - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilkin formalaşma dövründə mühüm şərt daxili sabitliyin bərqərar olması və hüquqi normalara riayət olunmasının təmin edilməsi idi. Daxili İşlər Nazirliyi bu dövrdən etibarən təşəkkül tapmaqda olan müstəqil dövlətimizin həyatının ümdə sahələrinə xüsusi diqqət yetirirdi. Ölkədə anarxiyanın və xaosun hökm sürdüyü bir şəraitdə Azərbaycan hökuməti məhz DİN-in vasitəsilə cinayətkar ünsürləri təcrid etməklə qısa bir zamanda dövlət icra aparatının fəaliyyətini bütün gücü ilə bərpa edə bildi. Məhz həmin mərhələdə B.Cavanşirin rəhbərlik etdiyi DİN bir ali icraedici qurum kimi təşəkkül tapmaqda və yeni mərhələyə qədəm qoymaqda idi. Bu dövrdə DİN-in qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri idarə orqanlarını milliləşdirmək, hərbi təlim görmüş adamlardan ibarət kadr ehtiyatı hazırlamaq idi.

İlk dövrün ənənəvi mövcud çətinliklərinə baxmayaraq, polis işinə yaxşı bələd olan daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşir və peşəkar hərbi, vitse-nazir (nazir əvəzi) vəzifəsinə dəvət olunmuş, hələ çar Rusiyası ordusunda xidmətlərinə görə general-mayor rütbəsinə layiq görülmüş Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə (Ağabəyov)(1865-1944) müstəqil Azərbaycan Polisinin yaranması və təşəkkülündə, həmçinin sonrakı inkişafında müstəsna rol oynamışdı. M.S.Ağabəyzadə 1918-ci il oktyabrın 23-dən 1920-ci il yanvarın 23-dək Azərbaycan Cümhuriyyəti DİN-inde xidmət göstərmişdi. Ona nazir müavini deyil, "cənab nazir", "cənab nazir əvəzi!", - deyə müraciət edirdilər. DİN-də vitse-nazir vəzifəsi F.Xoyski hökuməti tərəfindən ilk dəfə Şərqudə məhz Azərbaycanda tətbiq olunmuşdu.

...1918-ci ilin ortaları müstəqil Azərbaycan Polisinin yaranması, tədrici təkamül və təşəkkülü dövrüdür. 1918-ci il iyunun 23-də AXC hökuməti Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyskinin məruzəsi üzrə "Mövcud Rusiya və Zaqafqaziya qanunlarının müvafiq saxlanması və hökumət tərəfindən bunun müvafiq nəşri haqqında" qərar qəbul etdi. Həmin gün "Azərbaycan Cümhuriyyəti Daxili İşlər Nazirliyinin hazırlığı haqqında" hökumət tərəfindən icbari qərar qəbul olundu. 1918-ci il iyunun 23-də daxili işlər naziri B.Cavanşirin əmri ilə peşəkar hərbi kadrlardan biri, polkovnik İbrahim

ağa Vəkilov (1853-1934) Gəncənin birinci qubernatoru təyin edildi. O zaman, çar dövründən qalma quberniya idarəçiliyinə qubernator, onun müavini, qəza müfəttişləri, tərcüməçilər, xüsusi işlər üzrə məmurlar və s. vəzifələr daxil idi. Quberniyanın inzibati, o cümlədən polis aparatı və bütün hökumət idarələri, həmçinin mülki hakimiyyət qubernatorun səlahiyyətində və şəxsi nəzarətində idi. Gəncə qubernatoru kimi görülmüş işlər barədə daxili işlər naziri B.Cavanşirə vaxtaşırı raport göndərən İ.Vəkilov bu vəzifəyə təyin edildikdən sonra gənc müstəqil hökumətimiz əleyhinə olan qüvvələrə qarşı qətiyyəti və təsirli tədbirlərlə ad çıxarmışdı. İ.Vəkilov Goranboyda, onun ayrı-ayrı kəndlərində sığınacaq tapmış daşnak tör-töküntülərinə divan tutub onları tərksilah etmişdi

1918-ci il iyunun 24-də AXC hökuməti "Hökumət müəssisələrinin öz vəzifələrini tərk etmiş qulluqçuları haqqında" 178 №-li qərar qəbul etdi. Qərarla bütün nazirliklərdə, o cümlədən Daxili İşlər Nazirliyinə tabeliklərində olan idarələr, müəssisələr və strukturlar üzrə hökumət məlumatı hazırlamaq tapşırıqlara, çarizm və onun devrilməsindən (fevral 1917) sonrakı dövrdə Azərbaycanın hökumət idarələrində xidmət edən, yaxud işə çıxmasa da, rəsmən işdə sayılan, lakin hazırda öz vəzifələrini tərk edərək üzürsüz işə çıxmayan qulluqçulara, o cümlədən polis və milis orqanlarındakı əməkdaşlara iyulun 1-dən işə çıxmaq təklif olunur, eyni zamanda, bu qərarla yeni yaradılacaq müstəqil polisin tərkibinə daha çox azərbaycanlı kadrların qəbul ediləcəyi haqqında xəbərdarlıq edilir.

Qərarla əhalisi 1 milyon 64 min 647 nəfər olan Yelizavetpol quberniyasının 9 qəzasında - Gəncə, Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir, Qazax, Şuşa, Cavad, Nuxa və Ərəş qəzalarında yeni əsaslarla dövlət hakimiyyəti orqanlarının (o cümlədən polisin) yaradılacağı bəyan edilirdi (həmin vaxt Azərbaycanın bir hissəsi - Bakı quberniyası, onun tərkibində olan Lənkəran, Şamaxı, Quba və Cavad qəzaları, Göyçay qəzasının bir hissəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə müharibə aparən, cəmi 97 gün (25 aprel - 31 iyun 1918-ci il) mövcud olmuş Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (Bak XKS) hakimiyyəti altında idi və orada fəhlə-kəndli sovet milisi təşkil olunmuşdu). Azərbaycan hökumətinin 24 iyun 1918-ci il tarixli 178 №-li qərarına uyğun olaraq Gəncə şəhər milisi şəhər özünüidarəsinin təbəçiliyindən çıxarılıb yerli ümumi inzibati hakimiyyətin səərəncamına keçirildi.

(ardı gələn sayımızda)

İLTİFAT ƏLİYARLI - ŞAHSEVƏNLİ
tarix üzrə fəlsəfə doktoru